

СТАНОВЛЕННЯ АНЕКДОТУ В СИСТЕМІ ФОЛЬКЛОРНИХ ЖАНРІВ (на прикладі мотиву “била жінка мужика”)

Ірина КИМАКОВИЧ

В анекдоті, як правило, не шукають сміху, який має обрядовий характер. І це цілком виправдано, коли йдеться про анекдот як сучасну сатиру чи гумор. Але зв'язок між сміхом сучасним (навіть у суто естетичних виявах) та архаїчним, до певної міри, можна простежити. Слід констатувати, що зміни, які відбулися в переосмисленні ідеї смішного, передусім зумовлені еволюцією уявлень про життя і смерть. Щоправда, скоріше можна вести мову не про витіснення давніх сміхових уявлень, а про їх існування в дещо змінених формах.

Трансформацію архаїчних уявлень, пов'язаних зі сміхом, проаналізуємо на прикладах побутування одного сміхового мотиву, наявного в стадіально різних обрядових і не-обрядових фольклорних жанрах.

Мотив про побиття жінкою свого чоловіка зустрічаємо в обрядових текстах (гаївках), що вказує на обрядовий характер цієї дії. З'ясування його змісту і є метою нашої статті.

Дід і Дід Ладо!
Жона мужа била,
На добре учила.
Ой, Дід, Дід і Ладо!
Повідж, мужу, правду:
Як старі діди скачуть? *

Цей текст примітний кількома змістовими рисами. По-перше, звертання “Дід і Дід Ладо!” свідчить про те, що він присвячений якомусь божеству (чи божествам). По-друге, текст супроводжувався якимись танцювальними рухами, що відтворювали (пародіювали) дії старих дідів, старих баб, парубків та дівчат, і, очевидно, мали на меті насмішити. Але кого і чому, — неясно.

А ось ще одна гаївка, в якій також зустрічаємо мотив про жінку, яка б'є чоловіка.

* Замість “старі діди” вставляють “старі баби”, “парубки”, “дівоньки” (Зап. Ж. Павловий [у 2 пол. XIX ст.]. *Гаївки* / Збр. В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. Видає Етнограф. комісія Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. — Л., 1909. — Т. 12. — С. 31).

** Кожна змінна частина повторюється двічі (Зап. О. Маковій в Яворові [в пол. XIX ст.]. *Гаївки...* — С. 216).

Битий муж

Ой Дим, Дим, ой Ладом, жінка муже била **,
Ой Дим, Дим, ой Ладом, бо на добре вчила.
Ой Дим, Дим, ой Ладом, їдь, мужу, до ліса!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, рубай, мужу, дрова!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, пали, мужу, в піцу!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, суши, мужу, просо!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, вари, мужу, кашу!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, годуй, мужу, діти!
Ой Дим, Дим, ой Ладом, бу'ш мав з ким сидіти.

Порівнюючи наведені тексти, бачимо, що ці гаївки виразно вказують на зв'язок мотиву “жона мужа била” із певним випробуванням чоловіка. Проте, коли в першій гаївці чоловіка змушують до спонтанної демонстрації певних рухів, то у другій — до дій, пов'язаних із домашнім господарством.

Обидва тексти з сучасного погляду є сміховими. Ситуація, за якої жінка б'є чоловіка, сприймається як неймовірна, безглузда, а тому смішна. Та коли в першому тексті сміх супроводжує “кривляння”, пародіювання дій старих та молодих, то в другому — викликає сміх, коли чоловіка змушують до дій традиційно жіночих. Перевертання світу з ніг на голову, своєрідне “ожіночення” чоловіка призводить до сміху оціночного. Отже, в першій гаївці виникнення смішного пов'язується із споглядальними моментами, а сміх у другій гаївці безпосередньо пов'язаний із становленням раціонального мислення. Обрядовий зміст друга гаївка ще не втратила, проте вона засвідчує процес десакралізації обрядової дії.

Обидві гаївки передають уявлення, пов'язані з архаїчною сміховою культурою. Перш як з'ясувати сутність давніх сміхових уявлень, наведемо тексти гаївок, що містять подібні сміхові елементи:

О Див, Див та Ладо,
Та повідай, козо, правду ¹,
Та як парубочки скачуть?
Ой то в гору, то в долину,
Ой то в терні, то в кропиву...

*** Далі співають, як скачуть діди, баби, старі дівки (“Козел”. Зап. В. Гнатюк у Станіславському пов. [в 2 пол. XIX ст.]. *Гаївки...* — С. 30).

Ой Див, Див та Ладо,
Ой Див, Див та Ладо,
Та повідай, козо, правду...
Що вам маю повідати?
Та як паняночки скачуть? ***
Ой Див, Див та Ладо,
Ой то в гору, то в долину,
Ой то в рожу, то в калину ².

Текст наступної гаївки також засвідчує подібні дії учасників обрядової гри, як і в попередніх випадках:

Воробчик

Ой мій малий вороблейку,
Чи бував ти в городейку?
Чи видав ти, як цигани * скачуть?
Ой так і так цигани скачуть! **

Зауважимо, що в гаївках звертання до Діда (Дива) та Лада (саме до двох божеств) не випадкове. Щоб зрозуміти, чому звертаються до Діда та Лада водночас, слід з'ясувати етимологію та функціональні характеристики цих назв в архаїчній культурі, адже лише таким чином зможемо простежити зв'язок між архаїчною та сучасною сміховою культурою, зрозуміти причини міграції сміхових мотивів та сюжетів з обрядових до необрядових текстів та виявити в анекдоті хоча й у трансформованій формі ідею архаїчного сміху.

Звертання "Дід і Дід Ладо!", "Ой Див, Див та Ладо", "Ой Дим, Дим, ой Ладом" — це рудименти язичницьких уявлень, збережені обрядовими текстами. Наведений ряд дає цілком реальні підстави твердити про зв'язок назв Див, Дим і Дід.

Див, Дива ⁴ (пор.: демон) — у східних слов'ян божество страху та смерті, яке спускалося з дерева, щоб налякати людину й забрати з собою її душу ⁵. Назва Див етимологічно пов'язана зі словом [дивий] — "дикий", "божий" ⁶. Ця похмура, смертоносна й зла істота звалась ще Чорнобогом, звідки й походить назва — чорт ⁷.

Назву Дим пов'язуємо із [диминіти] — "диміти, палати", а індоевр. *dhumos — "дим" походить від кореня *dheu-/dhou- — "вирува-

ти, нестися клубками"; цей же корінь виступає в словах дух, душа, дихати ⁸. В українській мові значення слова дивитися — "глядіти" є вторинним, похідним від давнішого — "дивитися з подивом" ⁹. І слово дідько — "чорт, біс, домовик; покровитель домашнього вогнища" також похідне від слова дід ¹⁰.

Лад, Ладо, Ладон (чи Жив, Живий) — у східнослов'янській міфології божество насолоди, добробуту, кохання та злагоди в сім'ї ¹¹. Йому приносили жертви ті, хто вступав у шлюб, до нього зверталися, коли народжувалася дитина; водночас він був божеством весни. А тому Лада шанували як божество "всесвіту, любові всесвітньої, символ дієвого, оживляючого весняного сонця" ¹².

Поняття, які стоять за етимологією назв божеств, є ще одним доказом того, що архаїчний сміх пов'язаний з культом предків та ідеєю парування.

Дослідники архаїчних обрядів висловлюють переконання, що архаїчний сміх був своєрідною межею між життям і смертю. Аналізуючи обряди ініціації в різних племенах та залишки обрядів переходу в різних народів, вчені доходять висновку, що сміх ініціантів суворо регламентувався. Так, перебуваючи в стані обрядової смерті, ініціантові заборонялося сміятися. А на етапі "повернення" існував примус сміху. Випробування сміхом мало засвідчити, що мертві не сміються, сміються тільки живі.

Відголосок випробування засвідчують і гаївки з мотивом "жона мужа біла". Звичайно, стверджувати зв'язок українських гаївок і обрядів племінних народів важко, проте таке зіставлення дає можливість зробити певні висновки. Так, описуючи обряд одного з племен на островах Океанії, В. Шміт дивувався, що така серйозна церемонія закінчується смішною сценою. Жінка в костюмі мисливця поводить себе як чоловік, носить спис із риб'ячої кістки і палаючий факел. Її жести та міміка часто непристойні. Вона намагається розсмішити ініціантів, за що отримує подарунок ¹³.

Зрештою, в українських гаївках жінка теж прагне "оживити" чоловіка, змушуючи його рухатися певним чином. У гаївках ідея оживлення за допомогою сміхових (у т. ч. і танцювальних) елементів реалізується в примусі сміху.

* В інших варіантах наявні назви представників різних вікових, соціальних та етнічних груп.

** Потім показують, як скачуть пани, хлопці, жінки і т. п. ³ (Зап. Й. Лозинський [в 2 пол. XIX ст.]. Гаївки... — С. 31).

Мотив “била жінка мужика” зустрічається і в необрядових текстах, зокрема в дитячій пісенці:

Колисала баба діда
На сухі ворині,
Ворина сі уломила —
Баба діда била.

(Зап. 1984 р. у с. Кричка Богородчанського району Івано-Франківської обл. від Галини Белей, 1974 р. н. *Дитячі пісні та речитативи* / Упоряд. Г. Довженко, К. Луганська. — К., 1991. — С. 241).

Ой шаг — не копійка,
Би́ла жінка чоловіка,
Би́ла, би́ла, волочила,
В помийниці намочила:
— Ой, посидь, милий, тут,
Поки знайду прут.
Як шатнулася да й одсердилася,
На свого милого эмилосердилася.

(Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. — К., 1978. — С. 273).

Обрядовий характер сміху в цих жартівливих піснях втрачений. Немає його і в наступній пісні, яка висміює дурного чоловіка, який ще й вибачається перед жінкою за те, що його би́ла, та витанцьовує “гайдука”. У пісні з’являються соціальні “нотки”, коли співається, що “така пора прийшла”, коли образжений мусить вибачитися за образу.

Би́ла жінка мужика,
Пішла позивати,
Присудили мужику
Ще жінки прохати.
Сидить жінка на припічку,
Ніжки підбгавши,
Стоїть мужик у порога,
Шапочку ізнявши:
“Прости, мене, моя мила,
Що ти мене би́ла;
Купаю тобі горнець меду,
Коновочку пива”.
“Ой од пива болить спина,
Од меду голува;
Купи мені горілочку,
Щоб була здорова.
Да ще, мужичище,
Вчини мою волю:
Поскачи ти гайдука
Да передо мною!”
Кричить мужичище,
Взявшись за бочище:
“Гойя, гойя, моя мила,
От і гайдучище!”

Не дивіться, панове,
Що жінка вчинила, —
Що свого мужика
Гайдука навчила!
Бо вже така пора прийшла,
Що ще й не бувало:
Який дідько не поб’є,
То пиши — пропало!

(Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. — М., 1827. — С. 138–139).

Тема побиття жінкою чоловіка популярна також у прислів’ях і традиційних анекдотах.

“Чи не б’є лиш тебе жінка?” — “Жінка поб’є та свиня ззість — усе рівно”. (Зап. на Кролевеччині [в серед. XIX ст.]. *Українські приказки, прислів’я і таке інше*: Збірники О. Марковича та інших. Уклад М. Номис / Упоряд., прим. та вступ. ст. М. Пазяка. — К., 1993. — С. 402).

Отто-то, що би́ла жінка чоловіка, та ще й пішла позивати. (Зап. на Конотопщині, Лубенщині [в серед. XIX ст.]. *Українські приказки, прислів’я і таке інше...* — С. 401).

Би́ла жінка чоловіка, пішла позивати: присудили чоловіку ще й жінку прохати. (Зап. в Києві [в серед. XIX ст.]. *Українські приказки, прислів’я і таке інше...* — С. 401).

Наведемо тексти анекдотів СУС — 1429 (Сварка подружжя та хитрий мужик) (у СУС зафіксовано тільки російський варіант)¹⁴:

Б’ють та плакати не дають

Зайшов подорожний до хати і проситься на ніч — та саме надійшов, жінка мужа свого би́ла.

— Добрий вечер!

— Добре здорова.

— Не прийняли би-сте мене на ніч, коли ласка ваша?

— Та добре, ви хати не залежите. А з далекої дороги? Звідки пан-Біг провадить? Що там чувати? — взяла питати господиня подорожного, забувши за свого чоловіка, же го би́ла і лаяла.

— Ат! Що чувати! — каже подорожний. — Біда! Б’ють та плакати не дають.

— От чуєш, старий псе, — обізвалася знов до свого чоловіка, — яка біда у людей, а тобі у мене що за лихо? Наревешся щоднини, кілько хочеш. — Тай ласкаво знов до подорожного:

“Сідайте лишень та же ви трудні з дороги. Щоби вам зварити? Може, пиріжків з сметаною, коли скромно їсте, бо ми, бачите, понеділкуємо”. — І все старому лепотіла, що у людей гірше, бо там б’ють і плакати не дають; а она его хоть щодня виб’є та плакати не боронить.

(Зап. [Онишкевич] [в кінці XIX ст.]. Галицько-руські анекдоти / Збір. В. Гнатюк // Етнографічний збірник, 1899. — Т. 6. — С. 60).

Страшний чоловік

Била жінка мужика, він заховався під піл та звідти:

— А чого ти, жінко, за мене йшла, що я такий страшний?

(Веселий оповідач. З додатками / Упоряд. Б. Грінченко. — К., 1913. — С. 56).

У наступному тексті, який засвідчує формулу “і б’ють, і плакати не дають”, діють інші персонажі. Проте типологічна спільність цих текстів очевидна. Анекдот наповнює “сучасним” змістом обрядові “старі” теми.

У нас ще хвалити Бога

То був колись такий лютий пригінчий панський, усе бив людей. Ото одного разу ухопив якогось парубчака молодого та й давай його перішити, а той репетує. Коли це на той саме час надходить у двір з другого села чоловік подорожний. Поздоровались, розпитались, за яким той ділом.

— А що ж там по світах чувати? — питає пригінчий у того зашого.

— Ат! що чувати! — той одказує. — Біда! Б’ють і плакати не дають.

— А чуєш ти, йолопе! — говорить пригінчий до хлопчака, що тим часом сльози утирав, — яка біда у людей: і б’ють, і плакати не дають!.. А в нас ще хвалити Бога: щодня нареवेशся, скільки схочеш.

(Веселий оповідач... — С. 93.)

Простежуючи генезу сміхових явищ та осмислюючи архаїчні й сучасні сміхові форми як органічне ціле, спостерігаємо взаємозв’язок різних жанрів (гаївок, жартівливих пісень, прислів’їв та анекдотів) у характері сміху та поєднанні його архаїчних і сучасних форм. Тематика веснянок (пошуки пари, очікування кохання, дари дівчині) тісно пов’язана з архаїчним сміхом як втіленням ідеї парубання, продовження роду. Водночас у веснянках, як і в необрядових жанрах (прислів’ях, анекдотах), зустрічаємо і яскраво виражений сатиричний сміх.

Сміх у цьому випадку виконує роль не тільки “моральної цензури”, а й “карнавальної вседозволеності”. У цьому й виявляється універсальність сміху (“він спрямований на все й на всіх”) та його амбівалентність (“він веселий, тріумфуючий — і водночас насмішуватий, що висміює, і заперечує, й стверджує, і ховає й відроджує”) ¹⁵ тощо.

Анекдот, побутуючи в традиції, черпав із неї образну систему та сюжетні схеми. Безу-

мовно, що ці елементи “форми” переосмислюються, проте доносять до сучасності й “згадки” про старий зміст.

Київ

¹ Варіант:

Ой Див, Див та Ладо,

Повідай, панно, правду.

(“Кізілик”. Зап. Н. Левицька в с. Іванівці на Галичині [в кінці XIX ст.]. *Ігри та пісні: Весняно-літня поезія трудового року* / Упоряд., передм. і прим. О. І. Дея. — К., 1963. — С. 92).

Міфологічній світобудові, залишки якої збережені в наведених нами текстах, властиве наділення тварин сакральними функціями, тому в обрядових текстах існує рольовий та функціональний зв’язок між дівчиною та козкою.

² Пор.:

Бігали дикі кози

Попід зелені лози.

То в гору, то в долину,

То в ружу, то в калину.

Як би їх половити,

Ніжки їм поломити?

(Зап. О. Тимінська в с. Горішні Шерівці Кіцманського району від О. М. Софронійчук та Г. А. Мунтян 1931 р. Буковинські народні пісні / Упоряд., вступ. ст. та прим. Л. Яценка. — К., 1963. — С. 40).

³ У текстах гаївок співіснують архаїчні риси з новітніми. Так, давнішими за походженням є реалії, в яких чоловік повинен копіювати рухи старих дідів, старих баб, парубків та дівок, порівняно з тими, де йдеться про пародіювання рухів циган, панів і т. п.

⁴ Див — це “але божество у вигляді птаха, міфічна тварина”, рос. див — “міфічний птах, що віщує нещастя; одуд; чудовисько; велетень; демон”, др. дивъ — “чудовисько, gnyrhus”, пол. diw — “демон”, чеш. div — “міфічний птах, що віщує нещастя”, болг. див — “велетень; злий дух; чудовисько”, дива, самодива — “ала чаклунка”, лит. dievas — “бог”, лат. divus — “божественний” і deus — “бог”, санскр. deva — “небесний”. *Етимологічний словник української мови*: В 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 64.

⁵ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. — М., 1868. — Т. 2. — С. 746—747; Персонажи славянской мифологии: Рисованный словарь / Сост. А. А. Кононенко, С. А. Кононенко. — К., 1993. — С. 57.

⁶ Етимологічний словник... — Т. 2. — С. 65.

⁷ Виклади давньослов’янських легенд, або Міфологія, укладена Я. Ф. Головацьким / У перекл. Н. М. Клименка; Передм. М. Ф. Слабошпицького. — К., 1991. — С. 40—41; *Голан А. Миф и символ*. — М., 1993. — С. 188—221.

⁸ Етимологічний словник... — Т. 2. — С. 71.

⁹ Там само. — С. 66.

¹⁰ Там само. — С. 87—88.

¹¹ Мифологический словарь / Под. ред. Е. М. Мелетинского. — М., 1991. — С. 102—103.

¹² Виклади давньослов’янських легенд... — С. 29.

¹³ Токарев А. С. Ранние формы религии и их развитие. — М., 1964. — С. 158.

¹⁴ СУС — Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка / Сост. Л. Г. Бараг, И. П. Бе-

резовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. — Л., 1979.

¹⁵ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья. — М., 1965. — С. 15.

The article studies the evolution of "wife beats her husband" motive in ritual and secular texts belonging to different epochs. The transformation of archaic notions connected to the concept of laugh is exposed.

БАГАТОГРАННІСТЬ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИНИ МЕНКУШ (До 60-річчя від дня народження бандуристки)

Богдана ФІЛЬЦ

Відома бандуристка Галина Менкуш протягом свого мистецького шляху яскраво і самобутньо заявила про себе у різних галузях творчої діяльності. Тому не дивно, що ім'я улюбленої у широкому колі слухачів народної артистки України, прославленої представниці кобзарського мистецтва, блискучого концертного виконавця і педагога добре знане в Україні та світі. Її мистецтво приваблює глибокою змістовністю, емоційною наснаженістю, одухотвореністю, щирістю і безпосередністю передачі різноманітних нюансів людських почуттів, переконливістю багатогранного розкриття художніми засобами душевних переживань ліричних героїв у ніжно-ліричних піснях та психологічно поглиблених, сповнених драматизму і трагізму музичних оповідях про героїко-патріотичні подвиги історичних постатей і складні події та колізії з життя рідного народу. Вона чудово володіє своїм гарним, м'якого тембру меццо сопрано, завдяки навчанню співу у львівського педагога Н. Горницького, а також інструментальними таємницями виконавської майстерності гри на бандурі, які опанувала під дбайливим керівництвом видатного педагога, професора Львівської державної консерваторії ім. М. Лисенка, нині музичної академії, Ва-

Галина Менкуш

силя Герасименка. Талановитий майстер-конструктор, автор нового типу бандури з промовистою назвою "Львів'янка", обдарований виконавець, створив у другій половині ХХ ст. ще й загальноновизнану в Україні львівську бандурну школу, випустивши у світ цілу плеяду блискучих бандуристів, що на найвищому художньому рівні презентують на різних сценах мистецтво гри на цьому суто національному українському народному інструменті як у нашій країні, так і далеко за її межами. Власне, вона є однією з перших його учениць, яка гідно продовжує традиції

свого вчителя — виконавця і педагога, та його бандурної школи в цілому.

Нещодавно артистка дуже гарно відзначила свою багаторічну працю концертного виконавця на сцені Українського дому у Києві (див.: Кушнірук О. Ювілей бандуристки Галини Менкуш // Музична феєрія 1990-х. — Луцьк, 2003. — 200 с.). Вона досягла великих успіхів у галузі вокально-інструментального концертного виконавства, значний її внесок у розвиток кобзарського мистецтва України, зокрема щодо створення репертуару для бандуристів, аранжувань різних творів для бандури, оригінальних пісень на вірші українських поетів, обробок народних пісень для голосу і бандури, суто інструментальних композицій та ін.